

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТИХ ПРОФЕСІЙНИХ ПЛАНІВ УЧНІВ 8–9 КЛАСІВ

У статті розглянуті психолого-педагогічні особливості побудови особистих професійних планів школярами 8–9 класів. Вказані основні компоненти таких планів, а також мотиви, які зумовлюють вибір учнями майбутньої професії.

Проблема оптимального визначення особистістю свого професійного майбутнього є важливою не лише для кожної людини, а й для суспільства загалом. Праця відповідно до здібностей і можливостей людини приносить їй задоволення, а суспільству дає професіонала високого класу і, як наслідок, високу економічну вигоду від його професійної діяльності. При цьому ринкова економіка створює конкурентне середовище, що ставить людину перед необхідністю перманентного професійного вдосконалювання, підвищення кваліфікації, а в екстремальних випадках – і професії. Вдосконалюватися ж бажано в тій сфері професійної діяльності, яка відповідає психофізіологічним особливостям людини, оскільки в цьому разі вона може з максимальною ймовірністю домогтися найкращих економічних результатів і мінімізувати ризики психологічних криз, пов'язаних з незадоволеністю змістом і результатами своєї праці.

Проблема вибору майбутньої професії набуває для молоді людини актуальності вже під час навчання у 8–9 класах. В цей період відбуваються суттєві зміни, які характеризують перехід самосвідомості учня на якісно новий рівень. Це проявляється, зокрема, у підвищенні значущості власних цінностей, переростанні часткових самооцінок окремих якостей особистості в загальне, цілісне уявлення про себе. Саме для згаданого вікового періоду характерним є підліткова криза, яка, на думку Л. Божович, пов'язана з переходом молоді людини на новий рівень самосвідомості. Його характерною рисою є виникнення у школяра здатності й потреби пізнати самого себе як особистість, що зумовлює виникнення прагнення до самоствердження, самовираження, самовиховання тощо. Перед підлітком актуалізується проблема вибору подальшого життєвого шляху, важливою складовою якого є визначення сфери майбутньої трудової діяльності і шляхів оволодіння майбутньої професією. Одним з результатів вирішення зазначеної проблеми є формування в свідомості підлітка особистого професійного плану (ОПП).

Вибір професії – визначальний етап професійного самовизначення особистості. Ця проблема належить до одних з найбільш актуальних у психолого-педагогічній науці. Її теоретичні аспекти аналізувалися в працях Б. Ананьєва, Л. Божович, Є. Клімова, Г. Костюка, С. Рубінштейна, В. Чебішевої й інших учених. Аналіз досліджень проблеми професійного самовизначення показав, що вони сконцентровані переважно навколо наступних груп питань: філософсько-методологічні аспекти самовизначення, пов'язані із свідомим регулюванням життєдіяльності людини, з розумінням нею сенсу життя, особистою відповідальністю, етичним вибором (І. Кон, Г. Щедровіцький, В. Отрут та ін.); загальнопсихологічні аспекти становлення самовизначення в контексті проблеми розвитку особистості і підготовки її до майбутньої фахової діяльності (К. Абульханова-Славська, Л. Божович, І. Кон, Т. Кудрявцев, М. Тітма, П. Шавір й ін.); соціально-перцептивні аспекти самовизначення, пов'язані з особливостями рефлексії, самооцінки, самопізнання і пізнання інших людей (Ф. Василюк, О. Соколова, В. Столін та ін.).

Разом з тим недостатньо дослідженими в контексті проблеми підготовки особистості до професійного самовизначення є особливості формування у школярів ОПП, хоча деякі підходи до її вирішення відображені у роботах Є. Клімова, М. Пряжнікова, С. Чистякової та інших дослідників.

Метою нашої статті є визначення психолого-педагогічних особливостей процесу побудови учнями 8–9 класів загальноосвітньої школи ОПП.

Процес професійного самовизначення пронизує весь життєвий шлях людини, проте його вершиною є акт ухвалення рішення щодо вибору професії. За часом він, зазвичай, співпадає із закінченням школи. Цей відповідальний момент тісно пов'язаний з попередніми етапами професійного самовизначення, тобто на рішення про вибір професії впливає минулий досвід особистості. Водночас від цього рішення залежить те, як протікатимуть подальші етапи професійного самовизначення. Визначають чотири етапи цього процесу: 1) виникнення і

формування професійних намірів і первинне орієнтування в різних сферах праці, прийняття рішення про вибір професії; 2) професійне навчання як освоєння обраної професії; 3) професійна адаптація, що характеризується формуванням індивідуального стилю діяльності і включенням у систему виробничих і соціальних відносин; 4) самореалізація в праці – виконання або невиконання тих очікувань, які пов'язані з професійною працею.

Вибір професії зумовлений також сімейними обставинами, місцем проживанням, неоднаковою популярністю професій та іншими факторами. Дві групи основних чинників, що впливають на процес професійного вибору, а саме зовнішні і внутрішні, виокремили Г. Пригін, В. Степанський, Х. Тітма й інші науковці. До зовнішніх вони віднесли такі чинники, як заробітна плата, престижність професії, поради родичів, вчителів, знайомих тощо. Отже, зовнішніми є чинники, які безпосередньо не пов'язані із змістом діяльності. До внутрішніх віднесені наступні чинники: інформованість, наявність здібностей, потрібних для освоєння професії, особисте знайомство з вибраною професією та інші, тобто такі, що безпосередньо пов'язані із змістом професійної діяльності [6; 8].

Кожна молода людина, зазначав М. Тітма, здійснює вибір свого професійного шляху індивідуально. Але цей індивідуальний вибір завжди є соціально зумовленим, тобто детермінованим існуючою системою суспільних відносин, суспільними потребами тощо. Суспільні ідеали, норми, еталони поведінки, які надають вельми сильне, таке, що часто визначає вплив на суть і спрямованість вибору молодою людиною професійного і життєвого шляху, трансформуються в його особисті ціннісні орієнтації непрямо і безпосередньо, а через уявлення, думки, оцінки певної референтної групи. Тому вибір школярем професійного і життєвого шляху, будучи індивідуальним за своєю внутрішньою мотивацією, спрямованістю і специфікою, разом з тим несе в собі більш менш чітко виражений вплив тієї соціальної групи, з якою найбільшою мірою ідентифікує себе індивід [8]. М. Тітма, аналізуючи такі цінності професій, як визнання в найближчому соціальному середовищі (тобто престиж серед друзів і знайомих) і визнання з боку суспільства (досягнення високого положення і престижу в суспільстві), прийшов до висновку, що, хоча вказані цінності і не пов'язані із змістом професійної праці і не допомагають розкрити індивідуальну сутність людини, проте є одним з регуляторів поведінки молоді в процесі формування ОПП [8].

Вивчення чинників, які впливають на вибір професії, показує, що життєві плани випускників школи залежать від багатьох умов і далеко не завжди базуються на професійному самовизначенні. Вибіркове ставлення до професії найчастіше починається з виникнення особистих мотивів, пов'язаних з окремими сторонами змісту певної діяльності або з процесом діяльності чи із зовнішніми атрибутами професії. За певних умов значущими для людини можуть стати багато пов'язаних з професією факторів: її творчі можливості, перспективи професійного зростання, престиж професії, її суспільна значущість, матеріальні, гігієнічні й інші умови праці, його відповідність звичкам, особливостям характеру і тому подібне. Це свідчить про те, що вибір професії ґрунтується на широкому колі потреб, інтересів, ідеалів, установок людини.

Мотиви, які детермінують вибір професії, були диференційовані за групами П. Шавіром. Перша група включає мотиви, котрі виражають потребу в тому, що становить основний зміст професії. Друга група мотивів пов'язана з віддзеркаленням деяких особливостей професії у суспільній свідомості (мотиви престижу, суспільній значущості професії). Третя група мотивів виражає потреби, що раніше склалися, особистості, актуалізовані при взаємодії з професією (мотиви самоствердження, матеріальні потреби, особливості характеру, звичок і тому подібне). До четвертої групи належать мотиви, які виражають особливості самосвідомості школяра в умовах взаємодії з професією (переконаність у власній придатності, у володінні достатнім творчим потенціалом тощо). Мотиви п'ятої групи виражають зацікавленість людини в зовнішніх, об'єктивно неістотних атрибутах професії [9].

Одним з критеріїв вибору професії деякі дослідники називають наявність професійного інтересу. Психологічна основа для пробудження у школяра професійного інтересу найчастіше вже є до усвідомлення останнього. Зовнішні чинники можуть зумовлювати інтерес до професії, лише переломившись через внутрішні, психологічні умови. До них насамперед варто віднести потребу школяра в певному характері переживань, який проявляється у формі безпосередніх інтересів. Специфіка професійного інтересу полягає в тому, що інтерес виражає потребу не

стільки в об'єкті, скільки в тих переживаннях, які він спричиняє. Саме ця особливість визначає виборчий характер реагування людини на відповідні зовнішні впливи.

Таким чином, безпосередні інтереси, що склалися, утворюють ту психологічну основу, потрапляючи на яку зовнішні дії можуть дати відповідні результати. При цьому професійний інтерес не є еквівалентним безпосереднім інтересам. Він надбудовується над ними, зазнаючи при цьому впливу з боку різних співвідношень навчальних, прикладних, художніх, ігрових, спортивних інтересів тощо. На думку С. Крягжде, саме інтерес є стимулом для вибіркової активності щодо певних областей об'єктивної дійсності, пов'язаних із світом професій [4].

Вибір професії, зазначали Д. Леонтьєв та О. Шелобанова, – один із перших у житті молоді людини нормативних, тобто обов'язкових, вимушених виборів, яких не можна уникнути, хоча можна й відтермінувати. При цьому вибір професії пов'язаний з вибором загального життєвого шляху, який складно зробити, якщо не вміти ухвалювати рішення і вибудовувати життєву перспективу. Важливою умовою уміння ухвалювати рішення є автономність і самостійність людини, коли вона приймає на себе відповідальність за рішення і його наслідки, здатна самостійно висувати й оцінювати альтернативу. Отже, рівень умінь з ухвалення рішень нерозривно пов'язаний з рівнем зрілості особи [2].

У процесі підготовки учня до вибору професії велике значення має формування його ОПП. Такий план є уявним представленням майбутнього, його цілей і способів їх досягнення. При цьому він є регулятором поведінки людини і нерідко визначає образ його мислення. Про професійний план можна говорити як про образ професії, що прагне вибрати для себе людина, як про представлення способів досягнення поставленої мети.

Виникає ОПП лише тоді, коли предметом роздумів учня стає не лише кінцевий результат, а й способи його досягнення, шлях, по якому має намір слідувати людина, і ті об'єктивні і суб'єктивні ресурси, які йому для цього знадобляться. На відміну від мрії, що може бути як активною, так і споглядалною, ОПП є планом діяльності. Його схему розробив, зокрема, Є. Клімов, а доповнив її ціннісно-моральними і смисловими компонентами М. Пряжніков.

Модифікована схема ОПП включає наступні складові: усвідомлення цінності чесної праці (ціннісно-моральна основа самовизначення); загальна орієнтація в соціально-економічній ситуації країни та прогнозування її змін (прогнозування престижності професії, що обирається, та прийнятності того чи іншого способу життя, пов'язаного з певною професією); усвідомлення необхідності отримання професійної освіти; загальна орієнтація в світі професійної праці; визначення дальньої професійної мети та її узгодження з іншими важливими життєвими цілями (дозвільними, особистісними, сімейними); визначення ближніх і найближчих професійних цілей (як етапів і шляхів до дальньої цілі); знання конкретних визначених цілей: професій, навчальних закладів, місць роботи тощо; уявлення про власні недоліки і переваги, які можуть вплинути на досягнення поставлених цілей; знання шляхів роботи над собою і підготовки до професійної праці, а також шляхів і способів найбільш оптимального використання своїх переваг для досягнення цілей; уявлення про можливі зовнішні (об'єктивні) перепони на шляху до цілей; знання шляхів подолання зовнішніх перепон; система резервних варіантів вибору на випадок невдачі з основного варіанта; початок практичної реалізації ОПП, спроба щось зробити більше звичного (наприклад, самостійні заняття, відвідування курсів, відповідних гуртків й ін.), що дасть змогу оновити інформацію про ситуації вибору і своєчасно внести до ОПП відповідні корективи [7].

ОПП є рівневим явищем, що визначається ступенем сформованості його наступних базисних компонентів: інформаційно-когнітивного, емоційного, мотиваційного і усвідомленості цього плану. Виокремлення цих компонентів базується на висновках Є. Клімова та М. Пряжнікова щодо структури психологічної готовності до професійного самовизначення [3; 7].

Рівні сформованості ОПП можна визначати на основі виявлення сформованості зазначених вище компонентів. Його інформаційно-когнітивна компонента характеризується ступенем інформованості про світ професії загалом і конкретну професійну діяльність зокрема. Емоційна компонента характеризується модальністю суб'єктивної оцінки конкретної професійної діяльності, а мотиваційна – ступенем усвідомлення та розуміння учнем своїх потреб, бажань і цілей. Усвідомленість ОПП характеризується ступенем сформованості потреби в самооцінці та самовизначенні [3].

ТРУДОВА ПІДГОТОВКА В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

При вивченні стану сформованості в учнів 8–9 класів ОПП ми використовували характеристики рівнів його сформованості, які наведено у дослідженні П. Гостевої [1]. Результати дослідження рівнів сформованості ОПП в учнів 8–9 класів шкіл міст Мукачеве, Тернопіль та Ужгород (у дослідженні були задіяні 265 школярів) наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Рівні сформованості ОПП в учнів 8-9 класів (у %)

Рівень	Клас	
	8-й	9-й
високий	4,1	6,9
середній	11,2	14,7
низький	84,7	78,7

Результати дослідження рівнів сформованості ОПП свідчать, що у переважній більшості респондентів (в середньому для вибірки 81,2%) вони сформовані на низькому рівні. Одночасно опитування засвідчило, що у переважній частині учнів сформовано певний образ власного професійного майбутнього (див. табл. 2).

Таблиця 2

Професійно-освітні наміри учнів 8-9 класів (у %)

Професійно-освітні наміри	Клас	
	8-й	9-й
Продовжити навчання у 10–11 класах, після закінчення школи поступати у ВНЗ	58,0	64,3
Після закінчення 9 класу поступати у ВНЗ I–II рівнів акредитації	24,2	22,5
Після закінчення 9 класу навчатись у ПТНЗ	7,5	6,8
Після закінчення 9 класу працювати	0,0	0,5
Не працювати і не навчатись	0,8	0,8
Поєднувати навчання і роботу	0,0	2,6
Не визначився	9,5	8,5

Характерною рисою опитаних учнів є гіперорієнтація на набуття вищої освіти. Загалом понад 82% респондентів планують навчатись у ВНЗ. При цьому значна частка школярів орієнтується на набуття вищої освіти у ВНЗ I–II рівнів акредитації. Зазначимо, що переважна орієнтація учнів на набуття вищої освіти не відповідає поточним і перспективним потребам ринку праці.

Сказане вище дозволяє сформулювати наступні висновки:

- вибір школярем професії є як актом, так і результатом процесу професійного самовизначення особистості;
- проблема професійного самовизначення набуває для школяра актуальності в період навчання у 8–9 класах, що зумовлено як необхідністю робити нормативний вибір, так і особливостями вікового розвитку особистості;
- значна частка випускників основної школи має професійно-освітні наміри на близьку перспективу, проте вони не підкріплені сформованими ОПП, а це не дає підстав стверджувати, що обґрунтоване рішення про вибір майбутньої професії є прийнятним.

Такий стан проблеми підготовки учнів до вибору майбутньої професії потребує подальшої розробки технологій підготовки учнів загальноосвітньої школи до вибору професії загалом і підготовки до вибору конкретних професій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гостева П. А. Социально-психологические критерии выбора профессии старшеклассниками: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – М., 2003. – 190 с.
2. Карпов А. В. Психологические основы принятия решения в профориентационной работе: Учеб. пособие. – М., 1986. – 91 с.
3. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
4. Крягжде С. П. Психология формирования профессиональных интересов. – Вильнюс: Мокслас, 1981. – 195 с.
5. Леонтьев Д. А., Шелобанова Е. В. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 57–65.
6. Прыгин Г. С., Степанский В. И., Фарютин В. П. Влияние особенностей саморегуляции деятельности на профессиональное самоопределение старшеклассников // Вопросы психологии. – 1987. – № 4. – С. 45–51.
7. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. – М.: Ин-т практ. психологии, 1996. – 256 с.
8. Титма М. Х. Выбор профессии как социальная проблема. – М.: Мысль, 1975. – 198 с.
9. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.